

پیشنهادات اصلاحی نویسندگان دوره قاجار در خصوص کشاورزی و دهقانان

از دوره ناصری تا مجلس دوم مشروطه

(۱۲۶۴-۱۳۲۸ هـ ق)

فاطمه قلاوند^۱

زهرا قلاوند^۲

چکیده

تجاری شدن کشاورزی، کشت محصولات مورد نیاز جهانی، تأثیرات منفی قراردادهای تحمیلی غریبان در دوره قاجار بر اقتصاد و همچنین کم توجهی دولت به امر کشاورزی موجب افزایش تولید برخی محصولات کشاورزی، تخصصی تر شدن کشت آن ها و نیز تضعیف کشاورزی سنتی و حتی در مواردی بروز قحطی در کشور شد. این نابسامانی و رکود، وضعیت دهقانان به عنوان یکی از گسترده ترین گروه های جمعیتی کشور را تحت شعاع قرار داد. در نتیجه این رویدادها، نویسندگان این دوره به کشاورزی و بهبود آن توجه نشان دادند. آنان برای بهبود وضعیت کشاورزی و همچنین شرایط دهقانان به ارائه پیشنهادهای و راهکارهایی پرداختند. این مقاله با روش تحقیق تاریخی در صدد پاسخگویی به چگونگی راهکارهای پیشنهادی اصلاحی نویسندگان دوره قاجار در جهت بهبود وضعیت کشاورزی و دهقانان از دوره ناصری تا مجلس دوم مشروطه است. در واقع این اندیشمندان در نوشته های خود ضمن تأکید بر جایگاه مهم کشاورزی و دهقانان در جامعه و اقتصاد کشور راهکارهای اصلاحی متعددی همچون علمی شدن کشاورزی، تأسیس مدارس، فروش زمین های خالصه و ایجاد سد و همچنین تقسیم اراضی کشاورزی بین دهقانان را مطرح کردند. پیشنهادات اقتصادی این اندیشمندان موجب تصویب تعدادی مصوبه در رابطه با کشاورزی در مجلس اول و دوم شد.

واژه های کلیدی: قاجار، نویسندگان، کشاورزی، دهقانان.

Tarikh.shosh@gmail.com
ghalavand2014@gmail.com

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور
۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور

مقدمه

تغییرات ساختاری در کشاورزی و ضعف عملکرد دولتمردان در حمایت از فلاح و در نتیجه رکود کشاورزی در دوره قاجار موجب وضعیت اجتماعی نابسامان دهقانان شد. این عوامل موجب شد مصلحان در راستای بهبود این شرایط راهکارهایی ارائه کنند. در راهکارهای مطرح شده این دوره از تجربیات علمی و عملی کشورهای دیگر بهره گرفته شد. این مقاله بر آن است با عنایت به اهمیت کشاورزی در اقتصاد هر کشور و نیز تأثیر پذیری دولتمردان دوره مشروطه از تفکرات اندیشمندان دوره قاجار به بررسی راهکارهای اصلاحی آنان در زمینه فلاحت پردازد. موضوع کشاورزی دوره قاجار و همچنین موانع رشد در پژوهش‌هایی چند مورد توجه قرار گرفته است؛ برای نمونه پایان نامه «موانع توسعه اقتصاد زراعی در ایران دوره ناصری» از شاهی عبد آباد، و مقاله «کشاورزی تجاری در دوره قاجاریه» از منصور بخت را در این ارتباط باید نام برد. در این پژوهش‌ها تحولات در کشاورزی این دوره و موانع رشد آن مورد بررسی قرار گرفته است اما به نظر اندیشمندان دوره قاجار برای حل این مشکلات توجه نمی‌شود. این مقاله بر آن است که به طور مستقل به بررسی راهکارهای اصلاح طلبان این دوره برای بهبود وضعیت کشاورزی پردازد.

وضعیت دهقانان در دوره قاجار

لرد کرزن، در سال ۱۸۹۱ میلادی جمعیت ساکن در ایران را نزدیک به نه میلیون نفر تخمین می‌زند (کرزن، ۱۳۸۰: ۵۹۰/۲). در این میان، دهقانان در آستانه‌ی انقلاب مشروطیت بیش از نیمی از جمعیت کشور را تشکیل می‌دادند. آن‌ها نزدیک به نود درصد نیروی کار را در بر می‌گرفتند. تولید کشاورزی به همین میزان از تولید ناخالص ملی را تشکیل می‌داد (سیف، ۱۳۸۰: ۲۳۰-۲۲۹).

دهقانان مهم‌ترین طبقه تولید کننده ثروت در کشور بودند؛ اقتصاد ایران تا حدود زیادی به کشاورزی وابسته بود؛ با این وجود کشاورزان در وضعیت بدی قرار داشتند. جیمز فریزر در خصوص دهقانان می‌نویسد:

«هیچ طبقه‌ای را نمی‌توان یافت که به قدر روستائیان ایران محنت زده و ستمکش باشند. پیوسته به زور از آنان مال می‌ستانند و بر آنان ستم می‌کنند و دهقانان را از این وضع گریزی نیست و به نظر

می‌آید که این را نه از حیث کمیت پایان است و نه از حیث کیفیت» (فریزر، ۱۸۲۵، به نقل: لمبتون، ۱۳۶۲: ۲۶۲).

در این دوره بروز جنگ‌ها و درگیری‌های داخلی و خارجی و قراردادهای تحمیلی، موازنه تجاری و کشاورزی داخلی را با مشکل مواجه کرده بود؛ همچنین جز در دوره‌های محدودی در زمان حاج میرزا آقاسی (۱۲۵۱-۱۲۶۴ ه.ق) و امیرکبیر (۱۲۶۴-۱۲۶۷ ه.ق). به کشاورزی توجه کافی مبذول نشد؛ این عوامل موجب فقر اقتصادی و ظلم بر دهقانان شد (سیاح، ۱۳۷: ۱۳۴۶).

نظام غالب در زمینداری ایران نظام بهره‌وری بود. اما در این زمان میزان بهره‌ستانی از دهقانان افزایش فراوانی یافت؛ به طوری که طبق گزارشی که از اوضاع کشاورزان همزمان با مشروطه ارائه شده است؛ علیرغم این که در دوره قاجار، زمانی دهقانان یک دهم محصول خود را به خان و یک دهم دیگر را به دولت می‌دادند. اما در این ایام در صورتی که با وسایل شخصی به کار می‌پرداختند باید ۳۳٪ از محصول را به مالک بدهند و در صورتی که مالک بذر و وسایل کشاورزی در اختیار زارع بگذارد ۸۵٪ محصول را تصاحب می‌کند (پاولویچ و دیگران، ۱۳۵۷: ۱۴). همچنین زمین‌های کشاورزی از جمله زمین‌های خالصه نیز به دلیل عدم رسیدگی و بی‌توجهی رو به خرابی نهاده بود. یکی از نویسندگان این زمان با اشاره به وضع خراب املاک خالصه می‌نویسد:

«پرقرب‌ترین املاک ایران، خالصه پادشاه است و از جبر حکام و مباشرین همیشه اوقات خراب و رعیت او متفرق هستند. اگر چنانچه خالصه پادشاه مثل خالصه دول خارجی معمور باشد؛ پادشاه محتاج به مالیات رعیتی نیست، و این پریشانی که در رعیت مشهود است؛ جزء اعظم او مخروبی خالصه است و این تنگی نان جهت کلی او از نامعموری خالصه است: دلیل، همین خالصه طهران در صورت تحقیق هفت سال است که قنات او تنقیه نشده. این گداها که خلق از دست ایشان مبتذل هستند اکثری از رعیت خالصه اند. به دلیل این که اربابان و ملاکین چقدر قوه دارند نمی‌گذارند که رعیت از ملک ایشان متفرق بشود» (قزوینی، ۱۳۷۰: ۶۴). نویسنده مزبور دلیل بی‌توجهی حکام به زمین‌ها را مالکیت مقطعی آنان بر این املاک می‌داند (همان: ۶۵).

در دوره قاجار به شواهد کمی از سرمایه گذاری بر روی کارهای عمومی کشاورزی همچون سیستم‌های آبیاری به جز اقدامات معدودی که در زمان صدارت حاجی میرزا آقاسی (۱۲۵۱-۱۲۶۴ ه. ق) و امیرکبیر (۱۲۶۴-۱۲۶۷ ه. ق) موجود است؛ این امر موجب زوال سیستم آبیاری کشور و در نتیجه کشاورزی شد (seif.1998:67). هر چند دهقانان در دوران قاجار از نظام زمین داری و مالیاتی در رنج بودند. ظلم مضاعف تیولداران که در نتیجه مقطعی بودن زمان تسلط تیولداران بر اراضی و تلاش برای کسب درآمد بیشتر در کمترین برهه زمانی توسط آنان بود بر این فشارها می‌افزود. تجاری شدن کشاورزی و اراده دولت مرکزی در بدست آوردن درآمدهای جدید موجب شد که دولت بسیاری از اراضی خالصه را که در اختیار داشت، در معرض فروش بگذارد. بدین صورت تعدادی از حکام و همچنین برخی تجار به سرمایه گذاری در زمین روی آورند (سیاح، ۱۳۴۶:۱۲۰؛ مراغه‌ای، ۱۳۸۵:۱۹۲). همچنین تجاری شدن زمین‌ها و کاشت محصولات مورد نیاز جهانی، موجب ایجاد قحطی‌ها مکرر شد (fouran.1989:28). این فشار و سختی‌ها در مواردی موجب مهاجرت و فرار دهقانان به شهرها و همچنین کشورهای خارجی از جمله روسیه شد. آبوت ((ABBOT کنسول انگلیس در تبریز به سال ۱۲۷۳ ه. ق / ۱۸۵۵ م به مهاجرت و فرار دهقانان آذربایجان به ایروان و تفلیس اشاره می‌کند (شاکری، ۱۳۸۴:۱۱۵). فریزر نیز در اشاره‌ای به فرار و مهاجرت دهقانان به روسیه این امر را متأثر از ظلم و ستم وارده بر دهقانان و تمایل ایشان به رهایی از این وضعیت حتی به قیمت «سرف» شدن در روسیه می‌داند (فریزر، ۱۳۶۴:۸۸). تقی زاده نیز در مجلس در سخنرانی خود در حمایت از دهقانان به فرار و مهاجرت دهقانان به قفقاز و عثمانی و تأثیر ظلم مالکان بر آن اشاره می‌کند:

«هر سال همه را به علاوه دار و ندار و جل و پلاس خانه را هم در وجه نقصان ناپذیر حضرت مالک الملک دوباره و سه باره بپردازند و در هر دفعه مباشرین قبض نداده بگیرند و دفعه دوم مطالبه کنند و عاقبت مجبور به فرار کردن به قفقاز و عثمانی نمایند. این‌ها هستند که اولاد وطن ما را به هند و قفقاز و عثمانی ریختند و سالی سیصد هزار نفر را مجبور به رفتن به خارجه می‌نمایند» (مذاکرات مجلس دوره اول تقنینیه، سه شنبه ۱۱ صفرالمظفر ۱۳۲۵:۱۱۹).

با توجه به عوامل فوق الذکر و با عنایت به اهمیت کشاورزی به عنوان یکی از منابع تولید کننده ثروت در هر کشور و اهمیّت آن در توسعه اقتصادی و تولید سرمایه، رشد کشاورزی کشور توجه اندیشمندان را به خود جلب کرد. همچنین وضعیت دهقانان به عنوان یک مسأله اجتماعی مورد توجه آنان قرار گرفت. در همین راستا تعدادی از نویسندگان به ارائه راهکارهایی برای حل مشکلات کشاورزی و همچنین اثبات جایگاه دهقانان در بدنه اجتماع پرداختند.

۲- راهکارهای پیشنهادی نویسندگان در خصوص بهبود وضعیت کشاورزی و اوضاع

اجتماعی دهقانان

۱-۲ ایجاد مدارس کشاورزی

اندیشمندان به ویژه روزنامه نگاران ضمن تأکید بر جایگاه مهم دهقان ها به لزوم توجه به این قشر اجتماع و همچنین رشد کشاورزی تأکید می کردند؛ برای نمونه نویسنده روزنامه اختر درخصوص دهقانان و جایگاه آنان در کشور معتقد است که هیچ قشری به اندازه دهقانان و کشاورزان به وطن خود خدمت نمی کند؛ به همین جهت اصلی ترین وظیفه وطن حمایت و محافظت از این قشر است (روزنامه اختر، س ۲۰، ش ۴، ۲۵ محرم ۱۳۱۱: ۶۱ بازدهی زود هنگام کشاورزی در مقایسه با تجارت و صنعت و تأثیر مثبت آن در اقتصاد و ترقی کشور، اهمیت آن را دو چندان می کرد (حبل المتین، تهران، س دوم، ش ۱۱ (۲۸ ربیع الاول ۱۳۲۶ ه ق: ۴-۱). یکی از راهکارهای پیشنهادی برای رشد کشاورزی، بررسی آن به عنوان یک علم بود. بنابراین ایجاد مدارس فلاحتی مورد توجه قرار گرفت. این مدارس باید بر اساس علمی تأسیس می شد؛ چرا که دیگر بهبود کشاورزی و توسعه آن با وسایل دو هزار سال قبل محال بود و شیوهای گذشته حوائج امروزی را برآورده نمی کرد (روزنامه تربیت، س ۱۲، ش ۱۱، ۲۸ ربیع الاول ۱۳۲۶: ۴-۱). بنا به نظر نویسندگان روزنامه ها این مدارس، قشر دهقان را به فواید و مضرات علم کشاورزی آگاه می کرد و در نتیجه توسعه آن و آبادی کشور مقدور می شد (روزنامه ثریا، سال ۹، ش ۲، ۲ جمادی الاخر ۱۳۰۰: ۱۶۵).

در واقع یکی از موانع در توسعه کشاورزی، نبود تکنولوژی کشاورزی در ایران بود. این مسأله که به دو مؤلفه آموزش و ابزار مربوط می شد. در نتیجه این دو موضوع مورد توجه قرار گرفت؛ در بخش

آموزش، ایجاد مدرسه کشاورزی به عنوان تأثیر گذارترین مسأله مطرح می‌شود؛ انعکاس ایجاد این نوع از مدارس تخصصی در کشور عثمانی و تحریک دولتمردان به تأسیس مراکز آموزشی مرتبط در همین راستا صورت می‌گیرد «روزنامه اختر، س ۲۰، ش ۱۶، ۲۰ ربیع الآخر ۱۳۱۰، ص ۲۴۷».

لزوم ارائه آموزش برای دهقانان و کشاورزان پیشنهادی بود که در نوشته‌های سایر نویسندگان اصلاح طلب این دوره اشاره می‌شد. آقاخان کرمانی در تحریرات خود بر لزوم آموزش برای کشاورزان تأکید می‌کند و دلیل آن را آشنایی برزگر ایران با زمان کاشت و برداشت و تفصیل آب دادن کشت و زیاد کردن محصول می‌داند (آقاخان کرمانی، ۱۳۴۸، خطابه ۳۹: ۹۸). وی در همین ارتباط به دولت پیشنهاد می‌دهد که در هر نقطه از مملکت، مدرسه ای بنام زراعت بنا و تأسیس نماید. در سال ۱۳۱۱ ه. ق اختر خبر می‌دهد که شخصی به نام «حاجی زین الدین آقا» در کار باز کردن مکتبی زراعتی در ایران است (روزنامه اختر س ۲۰، ش ۱۹، ۲۰ جمادی الاول ۱۳۱۱: ۳۱۶). اما دیگر خبری از این ماجرا و راه اندازی این مکتب زراعت شنیده نمی‌شود. سال بعد (۱۳۱۲ ه. ق) روزنامه ناصری خبر می‌دهد که میرزا حسن خان سرتیپ که از خارج، علم فلاحت یاد گرفته است، در مدرسه مظفریه، هفته ای دو روز، این علم را تدریس می‌کند (روزنامه ناصری، س ۱، ش ۱۹، ۱ رجب ۱۳۱۲: ۱۵۲). در سال‌های بعد نیز روزنامه تربیت خبری مبنی بر این که که مدرسه فلاحت شاهنشاهی تأسیس شد؛ با این مضمون نوشت:

«این مدرسه شریفه از آن مدارسی است که سال‌ها چشم به راه آن بوده‌ایم و مبلغی زحمت این انتظار را کشیده. علومی که در این مدرسه تحصیل می‌شود: فلاحت علمی و عملی، شرح آلات و ادوات جدید فلاحتی، قانون استعمال آن آلات است» (روزنامه تربیت، ش ۲۲۵، پنج شنبه ۲۸ ذی الحجه الحرام ۱۳۱۸، آوریل ۱۹۰۱: ۱۲۵).

احتمالاً عواملی، مانع اشاعه کشاورزی به صورت علمی در داخل کشور در آن زمان می‌شد. روزنامه ناصری در نوشته ای به این موانع اشاره و اعلام می‌کند که مالکین مانع تحصیل علم زراعت توسط زارعین می‌گردند؛ چرا که معتقدند اگر زارع عالم به آن دانش گردد؛ دیگر به اربابان خود که از آن علم

خود بهره ای ندارند اطاعت و تمکین نمی‌کنند؛ بلکه ارباب مجبور است از او تملق بگوید؛ چرا که وی نیازمند علم او شده است (روزنامه ناصری، س ۲، ش ۱۶، سال ۲، ربیع الاول ۱۳۱۲: ۱۲۰).

روزنامه‌ها این دوره برای تشویق دولت به اقدامات اصولی در خصوص کشاورزی همچنان به انعکاس اقدامات و طرح‌های دول همجوار یا اسلامی در خصوص کشاورزی پرداختند. در یکی از این موارد، نویسنده به اقدامات دولت مصر برای تشویق کشاورزی و کاهش مالیات کشاورزان در این زمینه اشاره می‌کند (روزنامه اختر، س ۱۳، ش ۱۴، ۲۳ ربیع الاخر ۱۳۰۴: ۱۴). همچنین اشاره روزنامه اختر به تأسیس بانک زراعتی توسط دولت عثمانی برای نجات زراعت این کشور از دیگر موارد مرقوم شده روزنامه‌هاست (روزنامه اختر، س ۱۵، ش ۳۰، ۴ ذی‌قعدة ۱۳۰۶: ص ۲۴۰). اشاره به طرح‌های دولت روسیه برای حمایت از پنبه داخلی و کشاورزی روسه با افزایش عواید گمرکی از موارد مورد اشاره روزنامه نگاران این دوره برای الگو برداری دولتمردان بود (اختر، س ۲۱، ش ۲۶، ۱۸ رجب ۱۳۱۲: ۲۹۰).

۲-۲ اصلاحات ارضی

وضعیت نابسامان املاک خالصه از دیگر موضوعاتی بود که در این زمان به کشاورزی کشور صدمات جبران ناپذیری وارد می‌آورد. نویسنده یکی از روزنامه‌ها با اشاره ای موردی در تحلیل علت بی توجهی یکی از حکام ولایات به املاک خالصه به اقدام مغرضانه این صاحب منصب در خراب و ویران نشان دادن املاک اشاره می‌کند تا بتواند به این طریق این زمین‌ها را به قیمت نازل خریداری نماید (روزنامه اختر، س ۱۴، ش ۱۹، ۱۲ جمادی الاول ۱۳۰۵: ۵۲).

در این زمان برای بهبود وضعیت زمین‌های خالصه پیشنهادهایی مطرح شد؛ برای نمونه نجم الدوله با دیدن خالصه جات خراب خوزستان برای آبادانی منطقه، پیشنهاد «فروش زمین‌های خالصه» را مطرح می‌کند (نجم الدوله، ۱۳۴۱: ۱۷). وی معتقد است دولت برای اصلاح کار خالصجات و همچنین ترویج تجارت کشاورزی باید آلات و ادوات جدید را نیز در اختیار کشاورزان قرار داد (همان).

در واقع واگذاری و یا فروش زمین‌های خالصه به اشخاصی غیر از حکام، اساسی‌ترین پیشنهاد در خصوص بهبود وضعیت زمین‌های خالصه به شمار می‌آید. ایده‌ی «فروش املاک خالصه» برای

نخستین بار در «رساله تنظیمات» ملکم خان پیشنهاد شده است. ملکم در قانون هفتاد و سوم رساله تنظیمات، فروش املاک خالصه ایران را پیشنهاد می‌کند و انجام این کار را بر عهده وزیر داخله قرار می‌دهد (ملکم خان، ۱۳۲۷:۵۰). میزان خرابی خالصجات تا جایی پیش رفت که کارگذاران حکومتی نیز پیشنهاد فروش این زمین‌ها را مطرح کردند. برای نمونه میرزا سعیدخان معتمدالملک طی نامه‌ای به شاه می‌نویسد که این املاک را از عمل حکام موضوع نموده و هر ملک را به مدت محدود به شخصی واگذارید (فریدون آدمیت و هما ناطق، ۱۳۵۶: ۱۲۳). ابراهیم بدایع نگار نیز در کتاب مداخل و مخارج در مورد خالصجات پیشنهاد می‌کند که خالصه‌های دولتی را به جای مواجب به مردم واگذار کنند (بدایع نگار، ۱۳۸۰: ۲۶۶).

در سال‌های بعد دهخدا در سلسله مقالاتی در روزنامه صور اسرافیل پیشنهاد فروش زمین‌های خالصه به دهقانان را به طور مشروح و مفصّلی مطرح می‌کند. وی اشاره‌ای دارد به این نکته که مهم‌ترین زمین‌های فلاحی ایران، اراضی خالصه هستند که در وضعیت خرابی و نابود شدن قرار دارند. سپس می‌نویسد این اراضی خالصه فقط به وسیله تقسیم شدن بین دهقانان می‌توانند از خرابی مصون باشند. وی با اشاره‌ای به قوانین اسلامی و آزادی مالکیت در اسلام معتقد است که به هر حال نمی‌توان زمین‌های مالکین را بدون پول از آنان گرفت. بنابراین «بانک ملی» باید نقش مهم خود را در خرید زمین مالکین ایفا کند و با دادن وام به دهقانان، پول کافی جهت خرید این اراضی خالصه را تهیه کند. وی این اقدام را از جمله فواید بانک ملی می‌داند. راهکار نویسنده در اشاره به بانک ملی برای ایجاد سرمایه جهت خرید زمین به دهقانان، در شماره ۲۱ روزنامه صور اسرافیل به صورت تخصصی‌تر و با بیان جزئیات مطرح می‌شود و نویسنده با اشاره به ایجاد «بانک فلاحی ملی» درخواست خرید یک دهم املاک زارعین را مطرح می‌کند و می‌نویسد:

«بانک زراعتی به صورت کاملاً قانونی و با مدیریت خبرگان فن بانکداری تأسیس شود، زمین‌داران یک دهم املاک خود را به این بانک بفروشند. بانک این املاک را به قسط بخرد و بهره عادلانه پیش خرید نسبه را نیز بپردازد، آنگاه بانک املاک خریداری شده را به بخش‌های کوچک تقسیم کند و به اقساط سالانه به رعایای محلی بفروشند. ضامن وصول از رعایا و تحویل آن به ارباب، این‌ها هستند.

از این راه، زمین‌های کشاورزی آباد می‌شود کشور اعتبار می‌یابد؛ رعیت از قید بندگی می‌رهد و بانک به درآمد می‌رسد. دیگر می‌توان هرگونه اصلاح را آغاز کرد بانک نیز به علت دوران (گردش) ثروت و اجاره نقل و انتقال دویست میلیون اراضی معتبر می‌شود و توانایی عمل خود را نشان می‌دهد» (صوئرافیل، س ۱، ش: ۲۱:۲).

تعدادی از نویسندگان این دوره خواستار اعطای همه زمین‌های کشاورزی به انضمام زمین‌های خالصه به دهقانان بودند. به نظر آنان با این اقدام هم کشاورزی بهبود می‌یافت و هم وضعیت معیشتی دهقانان بهتر می‌شد. پیشنهاد اعطای زمین‌های کشاورزی به دهقانان و به عبارتی اصلاحات ارضی، اولین بار در نوشته‌های طالبوف به چشم می‌خورد. طالبوف در کتاب «مسالك المحسنين» در پاسخ به چرایی عدم تکامل تحصیل ثروت و تکامل اقتصاد در ایران، وجود مالکیت بزرگ ارضی و رابطه ارباب رعیتی که روبنای سیاسی آن استبداد مطلقه سلطنتی فئودالی است را مانع عمده رشد اقتصادی می‌داند؛ به نظر وی کاشت محصولات زراعتی تجاری در جایی درست است که رعیت مالک باشد؛ آن وقت هر کس در گسترش زراعت و افزایش ثروت خود تلاش مضاعفی می‌کند» (طالبوف، ۱۳۵۶: ۴۵). در واقع به نظر آنان مالک نبودن دهقانان موجب تنبلی و سستی آنان در کار شده است (روزنامه تربیت، س ۸، ش ۳۶۰، ۶ ربیع الاول ۱۳۲۳: ۲).

پیشنهاد اعطای زمین‌های کشاورزی به دهقانان را باید «رادیکال‌ترین پیشنهاد» نویسندگان این دوره در جهت رشد کشاورزی دانست. این راهکار از اندیشه‌های سوسیالیستی برآمده بود. در واقع تقسیم اراضی بین دهقانان موجب الغای رژیم ارباب رعیتی می‌شد و نحوه مالکیت ارضی کشور را تغییر می‌داد؛ این اقدام همچنین افزایش بهره‌وری عمومی را در برداشت؛ به این طریق وضعیت معیشتی دهقانان نیز بهبود می‌یافت؛ همچنین با ایجاد انگیزه در آنان موجبات پیشرفت کشاورزی کشور فراهم می‌شد. پیشنهاد طالبوف در راستای اجرایی کردن طرح اعطای زمین‌ها، ایجاد هیئت موثقه، تعیین قیمت زمین‌ها و نظارت این هیئت بر تقسیم آن‌ها میان کشاورزان می‌باشد به گونه‌ای که دهقانان در عرض سی سال سهم خرید قیمت خود را به ضمانت دولت ایران به صاحب ملک ادا کنند. اگر کسی

بخواهد نقد بگیرد با تنزیل صد و سه هر وقت مختار است از بانک پادشاهی پول خود را اخذ نماید (همان: ۴۲).

حزب اجتماعیون عامیون (سوسیال دموکرات) نیز در مرامنامه حزب خود که در بجموحه مشروطه انتشار یافت؛ پیشنهاد اعطای زمین به مردم و کشاورزان را مطرح کرد. در این برنامه اعلام شده بود که املاک سلطنتی را بدون پرداخت عوض و همچنین زمین‌های کشاورزی ملاکین را آن چه که علاوه بر احتیاج آنان برای زندگی است باید توسط بانک خریداری کرد و در بین کشاورزان و مردم تقسیم کرد (ورهرام، ۱۳۶۷: ۴۲۵-۴۲۶). همزمان با تشکیل مجلس دوم حزب دموکرات ضمن بیان ممنوعیت اخذ هر نوع عوارض و حقوقی که قبلاً مالکین از دهقانان به نام تعارف و غیره می‌گرفتند در فقره ۱۴ مرامنامه اش در فقره شانزدهم به تقسیم اراضی خالصه بین دهقانان و همچنین تقسیم اراضی ملاکین از طریق ایجاد بانک زاعتی و اولویت دهقانان در خرید این اراضی اشاره می‌کند (اتحادیه، ۱۳۶۱: ۱۹). افزایش سرمایه گذاری در این بخش اقتصادی نیز در این زمان بیش از پیش پیشنهاد می‌شد (روزنامه فرهنگ، س ۸، ش ۳۹۰، محرم ۱۳۰۰: ۲). فروغی مهم‌ترین دلیل ترقی کشاورزی و افزایش سرمایه گذاری در زمینه فلاح را به جهت آسودگی رعیت می‌داند؛ به نظر وی منظور از آسودگی، عادلانه بودن شیوه‌های اخذ مالیات از کشاورزان است. وی معتقد است که مالیات گیری باید طوری باشد که برای رعیت قوه کار باقی بماند تا بتواند به کشت و زرع راغب باشد. رعیت باید بداند اگر در کشاورزی زحمتی می‌کشد؛ چیزی هم از نتیجه آن رنج عاید خود او خواهد شد؛ علاوه بر آن رعیت باید احساس امنیت داشته باشد و اطمینان خاطر داشته باشد که فردا فلان ایل یا جماعت محصول او را غارت نمی‌کند یا محصل حکومتی بیش از قیمت از آنان مطالبه نمی‌کند (همان).

۲-۳ سرمایه گذاری در کشاورزی، ایجاد سد

کم آبی کشور و تأثیر سیستم آبیاری در پیشرفت کشاورزی کشور، تلاش برای بهبود نظام آبیاری کشور را از سلسله مباحث مورد توجه نویسندگان این دوره قرار داد؛ در این راستا ایجاد سد یکی از درخواست‌های آنان از آقاخان کرمانی تا عبدالغفار منجم به جهت رشد کشاورزی در مناطق کم آب بود. در روزنامه تربیت در خصوص علل ایجاد سد و اهمیت آن آمده است:

«از دیگر راه‌هایی که برای بهبود کشاورزی مورد توجه قرار گرفت؛ مسأله تنظیم مدیریت آب‌ها می‌باشد؛ زیرا کشور ما کم آب می‌باشد و بسیاری از اراضی از بی‌آبی خشک و لم یزرع گشته‌اند و همان‌طور که پیش‌تر گفته شد باید بهره برداری صحیح از منابع محدود آن در ایران نماییم؛ مثلاً احداث سد اگر دولت ما یا صاحبان مکتنت همّت کنند و به ترتیب دادن بعضی سدها و تدابیر دیگر که در همه جای دنیا به کار رفته به مصارف صحیحه برسانند اغلب اراضی بایر ما دایر خواهد شد. مهم‌ترین این قسم عمل بستن سد اهواز است» (تربیت، س هشتم، ش ۶، ۳۶۰، ربیع الاول ۱۳۲۳: ۳).

آقاخان کرمانی در رساله‌ی عمران خوزستان به پارسیان هند پیشنهاد می‌کند که قسمت‌هایی از زمین‌های حاصلخیز خوزستان را خریده و آباد کنند تا دولت نیز با سرمایه حاصل از فروش این زمین‌ها سدی در اهواز ایجاد کند (فریدون آدمیت، ۱۳۵۷: ۶۶). نویسنده رساله‌ی عمران خوزستان نیز با اشاره به شماری از فوائد ایجاد سد از جمله کشت نیشکر و پنبه در خوزستان، در مورد فواید دیگر ایجاد سد می‌نویسد:

«یکی از خواص بستن سد این است که آب کارون را در سطح یک مملکت بزرگ بی‌آب لم یزرع جاری داشت. اراضی بایر ملک را دایر می‌نماییم. در صحاری و براری ذی زرع باغستانان و قرا و رستاق احداث می‌شود. از محصول زراعت و نخیلات فواید متکثر بر می‌داریم. در صورت آبادی سالی لااقل بیست کرور تومان وجه نقد باج و خراج عاید دولت می‌گردد و به فاصله مدتی قلیل، ثروت دولت به نصاب کمال خواهد رسید. به قوت این ثروت دولت می‌تواند به کارهای بزرگ اقدام فرماید. محتاج استقراض خارجه نخواهد گردید. بعد از اینکه بند بسته شد و آب به سطح ملکته جاری گردید؛ باغ و بساتین احداث نمودند؛ در صحاری و براری لم یزرع و غیر مسکون کشت و زرع و آبادی تشکیل یافت. هوای مملکت مراتب تفاوت می‌کند» (رساله عمران خوزستان، ۱۳۷۷: ۱۸۶).

پیشنهاد‌های دیگری نیز در خصوص رشد کشاورزی در دوره قاجار مطرح شد؛ یکی از نویسندگان این دوره برای افزایش سطح معلومات کشاورزان پیشنهاد می‌کند که علوم مربوط به بیماری‌های گیاهان و حیوانات به وسیله روزنامه در اختیار مردم قرار بگیرد؛ همچنین وی پیشنهاد می‌کند؛ نویسندگان برای نگارش کتبی در مورد کشاورزی و یا درباره دامداری تشویق شوند (رساله خان‌خانان، ۵۷۵: ۱۳۸۰).

نظارت به کشاورزی و محصولات کشاورزی و نظارت بر تجارت محصولات و جلوگیری از تقلب در آن برای بهبود تجارت کشاورزی نیز یکی دیگر از پیشنهادهای مطرح شده در نوشته‌های این دوره است (تربیت، س هشتم، ش ۳۶۰، ۶ ربیع الاول ۱۳۲۳:۲). تحصیل آلات و ادوات جدید کشاورزی نیز از پیشنهادهایی بود که برای بهبود کشاورزی در این زمان پیشنهاد می‌شود؛ چرا که فقدان لوازم و ادوات نو از موانع کشاورزی محسوب می‌شد. در واقع تهیه آلات و ادوات جدید از لوازم توسعه کشاورزی محسوب می‌شد (اختر، س ۱۳، ش ۱۴، ۲۳ ربیع الاخر ۱۳۰۴: ۱۱۳). همچنین بنا به پیشنهاد نویسنده رساله خان خانان برای اشراف بر کار کشاورزی باید از میزان کشت و کار هر سال آمار تهیه شده و آمار هر سال با سال‌های دیگر مورد مقایسه قرار بگیرد (رساله خان خانان، ۱۳۸۰: ۵۷۷). به نظر وی آمارگیری و مقایسه‌ها موجب ایجاد رقابت و رشد کشاورزی می‌شود (همان).

بازتاب پیشنهادات اصلاحی بر مجلس اول و دوم

با تأثیر پذیری از پیشنهادات اصلاحی این اندیشمندان در مجلس اول کمیسیونی برای مطالعه در اصلاحات اقتصادی تشکیل شد که ایجاد آن به طور مستقیم با مسأله زمینداری و اداره کردن امور مالیات ارضی ارتباط داشت. حاصل کار کمیسیون فوق‌الذکر، اصلاحاتی بود که بر زمین داری و وظایف محوله به زمین داران متمرکز بود. مهم‌ترین مصوباتی که اعضای مجلس این دوره در زمینه اصلاحات اقتصادی به مرحله تصویب رسانیدند را باید «حذف تسعیر» و همچنین «حذف تیول» در ۱۱ صفر ۱۳۲۵ ه. ق دانست (مذاکرات دوره اول مجلس تقنینیه، ۱۳۲۵: ۱۱۸). طبق این مصوبات، تیول به املاک خالصه ضمیمه شد (روزنامه مجلس، س اول، ش ۲۴، ۲۲ ذیقعد ۱۳۲۴). سپس در راستای بهبود وضعیت زمین‌های خالصه، موضوع اجاره املاک خالصه در سال ۱۳۲۵ ه. ق مطرح شد (روزنامه مجلس، س ۲، ش ۱۶، یکشنبه ذیقعد ۱۳۲۵: ۲ - ۱). چندی بعد قرارداد اجاره ۱۶ ساله املاک خالصه به یک کمپانی توسط وزارت مالیه منعقد گردید (روزنامه مجلس، س ۳، ش ۱۲۹، دوشنبه ۱۲ جمادی‌الثانی ۱۳۲۸: ۲). این طرح با اعتراض اعضای مجلس به دلیل عدم تصویب این قرارداد توسط مجلس، عدم رعایت مزایده عمومی دولت و عدم اعلان آگهی اجاره درجراید در سال ۱۳۲۸ ه. ق لغو شد (مجلس، س ۴، ش ۹۸، جمعه ۱۱ جمادی‌الثانی ۱۳۲۹: ص ۲). در مجلس دوم

شورای ملی نیز مسأله انتقال خالصجات از طریق اجاره و یا فروش آن مجدداً مطرح شد (مذاکرات مجلس شورای ملی، جلسه ۲۷۴، سه شنبه ۲۱ شهر رجب المرجب ۱۳۲۸:۱۳۲۹). مجلس حتی به طور موردی در یک مصوبه قانون راجع به اجاره خالصجات، دادن حق تقدم به رعایای منطقه برای اجاره در صورت احراز شرایط مالی و با مدت اجاره پنج ساله را خواستار شد (مجموعه مصوبات مجلس شورای ملی در چهار دوره تقنینیه، بی تا: ۴۹۳). با وجود تصویب مصوبات اقتصادی درخصوص حذف تسعیر و تیول در مجلس اول و نیز تصویب مصوباتی در خصوص اجاره املاک خالصه، به دلیل حضور بزرگ مالکان در مجلس اول و دوم و مخالفت آن ها با تصویب قوانینی که ضرر مالکان بزرگ را در برداشت؛ در این مجالس، قانونی برای اعطای زمین های کشاورزی به دهقانان که حذف نظام ارباب رعیتی را به دنبال داشته باشد؛ به تصویب نرسید؛ به تبع این اقدام، اعطای زمین های های خالصه و کشاورزی نیز به دهقانان در این دوره صورت عملی نیافت. این رویدادها موجبات نارضایتی دهقانان و در مواردی نیز شورش آنان در در این برهه زمانی شد.

نتیجه گیری

در دوره قاجار به جهت قانونمند نبودن جامعه، فساد و ظلم تیولداران، عدم رسیدگی مالکین به زمین های کشاورزی و اخذ مالیات فراوان، وضعیت دهقانان در شرایط نابسامانی قرار داشت. در این برهه همچنین تجاری شدن کشاورزی و تولید محصولات مورد نیاز جهانی، وضعیت زراعت و به تبع آن دهقانان در کشور را تحت تأثیر قرار داد. این عوامل زمینه ساز فرار بسیاری از دهقانان از ولایات خود به سایر ایالات و حتی کشورهای دیگر شد. شرایط مذکور، فکر و توجه تعدادی از نویسندگان را به خود جلب کرد. این اندیشمندان که به دنبال راهی برای حل مشکلات اجتماعی و اقتصادی در جامعه بودند؛ در راستای حل مشکل کشاورزی به ارائه پیشنهادهایی پرداختند. یکی از این پیشنهادات تبیین جایگاه دهقانان و اهمیت این قشر در اقتصاد کشور بود. ایجاد مدرسه کشاورزی و آموزش کشاورزی به عنوان یک علم از پیشنهادات دیگر به شمار می رفت. سد سازی و تهیه ماشین آلات کشاورزی و همچنین فروش زمین های خالصه نیز از دیگر پیشنهادات نویسندگان دوره قاجار در جهت افزایش حجم کشاورزی بود. اما رادیکال ترین پیشنهاد را باید ایجاد اصلاحات ارضی و تقسیم

زمین‌های کشاورزی بین دهقان‌ها دانست؛ این پیشنهاد، حذف نظام ارباب رعیتی و شیوه مالکیت ارضی در کشور را در پی داشت.

پیشنهادات نویسندگان مزبور در اواخر دوره قاجار، زمینه ساز علمی تر شدن کشاورزی و ایجاد مدارس کشاورزی همچون مدرسه فلاحت مظفری در آن زمان گردید؛ همچنین زمینه بهبود نسبی وضعیت دهقانان را در دوره‌های بعدی فراهم کرد. در واقع پیشنهادات اصلاحی نویسندگان این دوره از ناصری تا مشروطه در زمینه کشاورزی و بهبود وضعیت دهقانان به عنوان مهم‌ترین خواست‌های عمومی توسط تعدادی از مجلسیان و دولتمردان در دوره‌های بعدی مطرح شد. تصویب قوانینی همچون حذف تیولداری و تسعیر در دوره مجلس اول از جمله مهم‌ترین این مصوبات در دوره مورد بحث به شمار می‌آیند.

منابع

آدمیت، فریدون، هما ناطق (۱۳۵۶). افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار، تهران: انتشارات آگاه.

_____ (۱۳۵۵). ایدئولوژی نهضت مشروطیت، تهران: پیام.

_____ (۱۳۵۷). اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی، تهران: انتشارات پیام.

اتحادیه، منصوره (۱۳۶۱). مرامنامه‌ها و نظامنامه‌های احزاب سیاسی ایران در دوره دوم مجلس شورای ملی، تهران: نشر تاریخ ایران.

بدایع نگار، ابراهیم (۱۳۸۰) رساله شرح عیوب و علاج نواقص مملکتی، در رسائل سیاسی عصر قاجار، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.

پاولویچ، م و دیگران (۱۳۵۷). سه مقاله در خصوص انقلاب مشروطه ایران، ترجمه م. هوشیار، تهران: شرکت کتاب‌های جیبی.

ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۰). «تجار و جنبش تنباکو» گفتگو، ش ۳۲.

رساله در اصلاح امور، خان خانان (۱۳۸۰). در رسائل سیاسی عصر قاجار، به کوشش غلامحسین زرگری نژاد، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.

رساله عمران خوزستان در دوران مظفرالدین شاه (۱۳۷۷). تصحیح محمد گلبن، تاریخ معاصر ایران، س ۲، ش ۷.

سیاح، محمدعلی (۱۳۴۶). خاطرات حاج سیاح یا دوران خوف و وحشت، به کوشش حمید سیاح و تصحیح سیف الله گلکار، تهران: ابن سینا.

سیف، احمد (۱۳۸۰). استبداد، مسئله مالکیت و انباشت سرمایه در ایران، تهران: رسانش
شاکری، خسرو (۱۳۸۴). پیشینه اقتصادی-اجتماعی جنبش مشروطیت و انکشاف سوسیال
دموکراسی، تهران: اختران.

طالبوف، عبدالرحیم (۱۳۵۶). مسالک المحسنین، با مقدمه و حواشی باقر مومنی، تهران: شبگیر.

فریزر، جیمز بیلی (۱۳۶۴). سفر زمستانی، تهران: انتشارات توس.

فلاح توتکار، حجت (۱۳۸۵). «مسئله دهقانی در مجلس اول (۱۳۲۴-۱۳۲۶ ق)» مجله تاریخ پژوهان،
ش ۷.

قزوینی، محمد شفیع (۱۳۷۰). رساله قانون قزوینی انتقاد اوضاع اجتماعی ایران دوره ناصری، به
همراه رساله پیشنهادی برای اصلاح امور مملکت، به کوشش ایرج افشار، تهران: طلایه.

کدی، نیکی (۱۳۵۸). تحریم تنباکو در ایران، ترجمه شاهرخ قائم مقامی، تهران: کتاب‌های جیبی.

کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۸۰). ایران و قضیه ایران، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: انتشارات علمی و
فرهنگی.

کرمانی، آقاخان (۱۳۴۸). صد خطابه، تهران: بی نا.

لمبتون، آ.ک. س (۱۳۶۲). مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات فرهنگی.

مذاکرات مجلس دوره اول تقنینیه (۱۳۲۵). تهران: چاپخانه مجلس.

مذاکرات مجلس دوره دوم تقنینیه (۱۳۲۵). تهران: چاپخانه مجلس.

- مجموعه مصوبات مجلس شورای ملی در چهار دوره تفنینه (بی تا). تهران: مجلس.
- مراغه‌ای زین العابدین (۱۳۸۵). سیاحتنامه ابراهیم بیک، به کوششم. ع. سپانلو، تهران: آگاه.
- مجدالاسلام کرمانی احمد (۱۳۵۰). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، سفرنامه کلات مجلد دوم، از جلد اول، سفرنامه کلات، با مقدمه و تحشیه محمود خلیل پور، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- ملکم خان (۱۳۲۷). مجموعه آثار به کوشش محمد محیط طباطبایی، تهران: انتشارات علمی.
- منصوربخت، قباد (۱۳۸۸) «کشاورزی تجاری در دوره قاجاریه» مجله تاریخ ایران، شماره ۳، پیاپی.
- نجم الدوله، عبدالغفار (۱۳۴۱). سفرنامه خوزستان، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: مؤسسه عطایی.
- نجم الدوله، عبدالغفار (۱۳۸۶). سفرنامه دوم نجم الدوله خوزستان، احمد کتابی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ورهرام، غلامرضا (۱۳۶۷). نظام سیاسی اجتماعی ایران در عصر قاجار، تهران: معین.

روزنامه

روزنامه اختر، س ۱۳، ش ۱۴، ۲۳ ربیع الآخر ۱۳۰۴.

_____ س ۱۴، ش ۱۹، ۱۴ جمادی الاول ۱۳۰۵.

_____، س ۲۱، ش ۱۸، ۲۶ رجب ۱۳۱۲.

_____، س ۱۳، ش ۱۴، ۲۳ ربیع الآخر ۱۳۰۴.

_____، س ۲۰، ش ۴، ۲۵ محرم ۱۳۱۱.

_____، س ۱۳، ش ۱۴، ۲۳ ربیع الآخر ۱۳۰۴.

_____، س ۲۰، ش ۲۰، ۱۹ جمادی الاول ۱۳۱۱.

_____، س ۲۰، ش ۲۰، ۱۶ ربیع الآخر ۱۳۱۰.

روزنامه تربیت، س، ش ۳۶۰، ۶ ربیع الاول ۱۳۲۳.

_____، س ۸، ش ۶، ۳۶۰ ربیع الاول ۱۳۲۳.

_____، س ۱۲، ش ۱۱، ۲۸، ربیع الاول ۱۳۲۶.

روزنامه ثریا، س ۹، ش ۲۲، ۲، جمادی الاخر ۱۳۰۰.

روزنامه حبل المتین تهران، س دوم، ش ۱۱، ۲۸، ربیع الاول ۱۳۲۶.

روزنامه صوراسرافیل، س اول، ش ۲۱.

روزنامه فرهنگ، س ۸، ش ۳۹۰، محرم ۱۳۰۰.

روزنامه مجلس، س اول، ش ۲۴، ۲۲، ذیقعده ۱۳۲۴.

_____، س ۲، ش ۱۶، یکشنبه ذیقعده ۱۳۲۵ ق.

_____، س ۳، ش ۱۲۹، دوشنبه ۱۲ جمادی الثانی ۱۳۲۸.

_____، س ۴، ش ۹۸، جمعه ۱۱ جمادی الثانی ۱۳۲۹ ق.

روزنامه ناصری، س ۲، ش ۱۶، ربیع الاول ۱۳۱۲.

_____، س ۱، ش ۱۹، ۱، رجب ۱۳۱۲.

پایان نامه

شاهدی عبدالآباد، مظفر (۱۳۷۵). «موانع توسعه اقتصاد زراعی در ایران دوره ناصری»، پایان نامه

کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، استاد راهنما: غلامحسین زرگری نژاد، دانشگاه تربیت مدرس.

Fouran, john (1989). the concept of dependent development as a key to the political economy of qajar Iran (1800-1925), Iranian studies, volume 22, issue 2-3

Seif, Ahmad (1998). Obstacles to the development of capitalism in Middle Eastern studies, volume 34. Iranian in nineteenth century

